

Voorbereidend
Wetenschappelijk
Onderwijs

Inzenden scores

Uiterlijk 27 mei de scores van de alfabetisch eerste vijf kandidaten per school op de daartoe verstrekte optisch leesbare formulieren naar het Cito zenden.

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit VWO/HAVO/MAVO/VBO. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de Regeling beoordeling centraal examen vastgesteld (CEVO-94-427 van september 1994) en bekendgemaakt in het Gele Katern van Uitleg, nr. 22a van 28 september 1994.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven en het procesverbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past bij zijn beoordeling de normen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.

2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het procesverbaal en de regels voor het bepalen van de cijfers onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.

3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past bij zijn beoordeling de normen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.

4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.

5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.

2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend in overeenstemming met het antwoordmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is.

3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:

3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;

3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend in overeenstemming met het antwoordmodel;

3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het antwoordmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten¹⁾ als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het antwoordmodel;

3.4 indien één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;

3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;

3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het antwoordmodel anders is aangegeven;

noot 1

Voor het vak Geschiedenis en staatsinrichting moeten deze afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijk verantwoorde publicaties.

3.7 indien in het antwoordmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord;

3.8 indien in het antwoordmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.

4 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een toets of in het antwoordmodel bij die toets een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof toets en antwoordmodel juist zijn.

Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO.

Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het antwoordmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.

5 Voor deze toets kunnen maximaal 100 scorepunten worden behaald.

Het aantal scorepunten is de som van:

a. 10 scorepunten vooraf;

b. het aantal voor de beantwoording toegekende scorepunten;

c. de extra scorepunten die zijn toegekend op grond van een beslissing van de CEVO.

6 Het cijfer van het centraal examen wordt verkregen door het aantal scorepunten te delen door het getal 10.

3 Antwoordmodel

Antwoorden	Deel-scores

Europa en de Buitenwereld (1150–1350)

Maximumscore 2

- 1 Uit het antwoord moet blijken (één van de volgende):
- omdat in de Middeleeuwen vroegere kennis als basis voor het wetenschappelijk denken werd beschouwd 2
 - omdat in de Middeleeuwen het doorgeven/in stand houden van informatie van vroegere wetenschappers een belangrijk deel van het wetenschappelijk werk in de kloosters was 2

Maximumscore 2

- 2 Uit het antwoord moet blijken, dat kenmerkend voor een middeleeuwer de allesoverheersende rol van het christelijke geloof is, wat blijkt uit (twee van de volgende):
- de verwijzing naar het Latijn (als taal van zowel de kerk als van de geleerden) (regel 7) 1
 - de verwijzing naar kloosters waar de teksten bewaard worden (regels 8–10) 1
 - de verwijzing naar heilige plaatsen op aarde (regel 9) 1
 - de verwijzing naar het optreden van God (regels 11–12) 1

Maximumscore 2

- 3 Uit het antwoord moet blijken dat het opmerkelijk is, omdat de bewerker kennelijk niet in de gaten heeft dat Jacob van Maerlant beweert dat er in de 'Reizen van Sint Brandaan' leugens staan.

Maximumscore 4

- 4 Een voorbeeld van een goed antwoord is:
- een verschil in de aard van de verslagen: Marco Polo publiceerde een verhaal vol met fantasievolle elementen; terwijl Van Rubroek zo nauwgezet mogelijk de situatie in het Mongoolse rijk wilde weergeven 2
 - een verschil in het doel van de verslagen: Marco Polo wilde een grote groep mensen amuseren / interesse wekken voor de buiten-Europese wereld; terwijl Van Rubroek de Franse koning berichtte 2

Opmerking

Als bij een verschil niet beide elementen genoemd zijn, mogen geen scorepunten worden toegekend.

Antwoorden	Deel-scores
Maximumscore 4	
5 ☐ Uit het antwoord moet blijken dat de economie opbloede als gevolg van (twee van de onderstaande)	
• toenemende handelscontacten	<u>1</u>
• een geleidelijke invoering van de geldeconomie	<u>1</u>
• de uitbreiding/diversificatie van de nijverheid/ambachtelijke economie	<u>1</u>
• waardoor naast de adel en de geestelijkheid de derde stand een sterkere positie kreeg	<u>2</u>
Maximumscore 4	
6 ☐ Een voorbeeld van een traditioneel beeld dat hij bevestigt, is het bestaan van het aards Paradijs ergens ver weg in Azië (regels 17 en 25–28)	<u>2</u>
Een voorbeeld van een traditioneel beeld waarin hij afwijkt, is de voorstelling van 'de hete gordel'; daarbij wijkt hij af door (één van de volgende):	
• er zelf doorheen te trekken, wat vroeger als onmogelijk gold	
• die niet in Afrika (in de Sahara) te situeren, maar ergens in Azië (regels 3–9)	<u>2</u>
Maximumscore 2	
7 ☐ Een voorbeeld van een goed antwoord is:	
• blijdschap: de paus had goede hoop dat door de verovering van Constantinopel, het centrum van de oosterse christenheid, de scheiding tussen de Latijnse en de oosterse christenheid ten einde zou komen	<u>1</u>
• bezorgdheid: de verovering van Constantinopel zou de aandacht kunnen afleiden van het uiteindelijke doel van de kruistocht: de bevrijding van het Heilige Land	<u>1</u>
Maximumscore 4	
8 ☐ Uit het antwoord moet blijken:	
• Europa is in bron 3 (op een onderdeel van de OT-kaart) tamelijk onnauwkeurig in enkele gebieden verdeeld, terwijl in bron 4 (op de portolaankaart) de kustlijnen en havens van Europa / de ligging van de landen in Europa nauwkeuriger zijn / is aangeduid	<u>2</u>
• Bron 3 heeft een religieus-symbolische functie, terwijl bron 4 is gemaakt voor gebruik in de praktijk (door handelaren/zeevaarders/reizigers)	<u>2</u>
Maximumscore 4	
9 ☐ Uit het antwoord moet blijken dat de verbazing betrekking heeft op de -voor Arabieren-opmerkelijke houding van Fredrik II tegenover religieuze zaken:	
• In bron 5a bedreigt Frederik II een christelijke priester, die met de bijbel in de hand de moskee betreedt	<u>2</u>
• In bron 5b legt Frederik II een opmerkelijke inschikkelijkheid en respect aan de dag tegenover islamitische gewoonten en praktijken, bijvoorbeeld door de moëddzin wél anti-christelijke teksten te laten omroepen	<u>2</u>
Maximumscore 2	
10 ☐ Uit het antwoord moet blijken dat bron 5b meldt dat <i>alle</i> pages en knechten moslims zijn. Dat lijkt gezien het doel van de kruistocht en Frederiks positie een sterk overdreven voorstelling van zaken. Deze overdrijving doet afbreuk aan de betrouwbaarheid van de bron.	

Antwoorden	Deel-scores
Maximumscore 15	
11 □ Bij het beoordelen van het betoog moeten de volgende aanwijzingen worden gevolgd:	
A. Twee fundamenteën, elk voorzien van een voorbeeld	
Voorbeelden van goede antwoorden zijn:	
• dat de kennis sterk werd bepaald door het rooms-katholieke geloof / dat waarheden van het geloof dikwijls fungeerden als fundament, waaraan moeilijk getornd kon worden; wat bijvoorbeeld blijkt uit het wereldbeeld in de OT-kaarten dat meer werd bepaald door christelijke/bijbelse opvattingen, dan door de geografische kennis die voorhanden was	<u>2</u>
• dat de overlevering uit de Klassieke Oudheid zeer gezaghebbend was, in die zin dat ook deze kennis veelal zonder meer als fundament werd aanvaard; wat bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat de encyclopedie van Isidorus van Sevilla (van omstreeks 600, maar omstreeks 1150 nog steeds een belangrijke bron van kennis) de kennis uit de Klassieke Oudheid mede als fundament heeft	<u>2</u>
B. Aangegeven moet worden dat de contacten met de Islamitische wereld intensiever werden	<u>1</u>
Voor de toename van de contacten kunnen verschillende oorzaken worden genoemd, bijvoorbeeld (er moeten twee oorzaken worden genoemd):	
• de groei van de welvaart in Europa, waardoor een behoefte aan luxe-goederen ontstond	<u>1</u>
• de kruistochten/het godsdienstig ideaal om het Heilig Land te bevrijden	<u>1</u>
• de relatieve overbevolking in Europa/de wens van wereldlijke heersers het 'kleine Europa' uit te breiden	<u>1</u>
• de behoefte aan wetenschappelijke kennis op de (nog jonge) universiteiten	<u>1</u>
C. 1; Bij dit onderdeel kan worden aangevoerd:	
• dat kennis in Europa, door de intensivering van de contacten met de islamitische wereld, uitgebreid werd met kennis uit de Klassieke Oudheid die in de Latijns-christelijke wereld verloren was gegaan, bijvoorbeeld de werken van Ptolemaeus, filosofische teksten (van Aristoteles), medische teksten, enz.	<u>1</u>
2; Bij dit onderdeel kan worden aangevoerd (er moet één antwoordelement worden genoemd):	
• proefondervindelijk/experimenteel onderzoek, dat sterk was geworteld in de Arabische wetenschappelijke traditie, bijvoorbeeld in de anatomie, de chirurgie en de, aan de Griekse Oudheid, ontleende, alchemie, werd overgenomen in Europa	<u>1</u>
• systematischer bewerking van kennis, zoals de algebra / het meer verbreid raken van de Arabische cijfers en (daarmee) het getal 0, ingewikkelde berekeningen mogelijk maakte, die met de tot dan toe gangbare technieken niet mogelijk waren	<u>1</u>
• één van de bij 3 genoemde antwoordelementen, indien niet elders in het betoog genoemd	<u>1</u>
3; Bij dit onderdeel kan worden aangevoerd (er moet één antwoordelement worden genoemd):	
• dat het kompas/astrolabium de mogelijkheid opende voor verdergaande ontdekkingen, bijvoorbeeld van zeewegen, die met de techniek uit die tijd niet mogelijk waren	<u>1</u>
• dat geografische kennis/kennis van de Arabische cultuur en via de Arabieren van andere culturen/kennis van de islam de Europese cultuur verrijkte	<u>1</u>
• dat bijvoorbeeld de Catalaanse wereldatlas, die onder andere was gebaseerd op Arabische kennis, de Europese cultuur verrijkte	<u>1</u>
<i>Opmerking</i>	
<i>Als na het noemen van een juist voorbeeld geen juiste toelichting volgt, mag geen punt worden toegekend.</i>	

Antwoorden	Deel-scores
D. Voorbeelden van goede antwoorden zijn (één van de volgende):	
• de godsdienst behield een overwegende invloed in het denken van de mensen, ook met betrekking tot kennisverwerving, bijvoorbeeld over de vorm van de aarde	<u>2</u>
• de gewoonte af te gaan op de overgeleverde waarheden van de autoriteiten, die het moeilijk maakte nieuwe kennis die op waarnemingen of experimenten berustte voor waar te houden, bijvoorbeeld op het gebied van de cartografie	<u>2</u>
<i>Opmerking</i> Als na het noemen van blokkades geen juist voorbeeld genoemd is, mogen geen punten worden toegekend.	
E. Een voorbeeld van een afweging op basis van de onder A tot en met D genoemde zaken is:	
• dat er zich enerzijds wel diepgaande veranderingen voltrokken in de wijze waarop kennis werd verworven (verwijzing naar C)	<u>1</u>
• maar dat bij nadere beschouwing de <i>fundamentele</i> uitgangspunten, die zijn geschetst in A, niet wezenlijk veranderden (verwijzing naar D). De kerk behield een overheersende rol in de kennisverwerving en er bleef een krachtige gewoonte bestaan om af te gaan op de overgeleverde waarheden van autoriteiten, zoals schrijvers uit de Klassieke Oudheid	<u>1</u>
Voor de eindconclusie zijn er twee mogelijkheden: op de korte termijn kan er niet worden gesproken van een periode waarin de wijze waarop kennis verworven werd fundamenteel veranderde / naast de nieuwe beelden bleven oude bestaan of op de lange termijn werden wél aanzetten gegeven die later tot diepgaande veranderingen konden leiden	<u>1</u>
<i>Opmerking</i> Met het oog op de gevraagde samenhang is het vereist dat de kandidaat een doorlopend verhaal schrijft. Indien hij/zij slechts losse antwoorden op de deelvragen heeft gegeven, wordt aan deze eis niet voldaan en dient één scorepunt in mindering te worden gebracht.	

Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880–1919: op het breukvlak van twee eeuwen

Maximumscore 4

- 12 Voorbeeld van een goed antwoord is (twee kenmerken met toelichting):
- De grotere zorg voor kinderen; dat was voor arbeiders (in de steden en op het platteland) moeilijk te realiseren omdat kinderen al jong een bijdrage aan het gezinsinkomen moesten leveren 2
 - Huiselijkheid; dat viel moeilijk te realiseren door de arbeiders (in de steden en op het platteland) omdat hun leven zich grotendeels buitenshuis afspeelde door de kleine en onhygiënische huizen / vrouwen en kinderen moesten gaan werken om het inkomen van het gezin aan te vullen / de werktijden van arbeiders erg lang waren 2

Opmerking
Als bij een juist kenmerk de toelichting ontbreekt, mogen geen scorepunten worden toegekend.

Maximumscore 4

- 13 Voorbeeld van een goed antwoord is:
- A. Met het woordje 'Vrije' bedoelde Kuyper dat de orthodox-protestanten hier vrij van overheidsinvloed / vrij van invloed van de kerk hun eigen universiteit konden opbouwen 2
- B. Op de eigen Vrije Universiteit waren de orthodox-protestanten in staat om wetenschap te bedrijven op protestants-christelijke basis, wat de eigen identiteit / de zuilvorming verder kon versterken 2

Antwoorden	Deel-scores
Maximumscore 4	
14 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is:	
• Aan de ene kant ziet Kuyper de modernisering als bedreiging vanwege het steeds toenemende individualisme	<u>2</u>
• Aan de andere kant ziet Kuyper in de moderne techniek (de dagbladpers) een middel om het gemeenschappelijke te herstellen	<u>2</u>
Maximumscore 4	
15 ☐ Voorbeelden van goede antwoorden zijn:	
• Een motief voortkomend uit idealisme: bestrijding van het pauperisme door het bevorderen van goede huisvesting waardoor een geregeld gezinsleven voor arbeiders mogelijk werd / een einde kwam aan de mensonwaardige leefomstandigheden van de arbeiders	<u>2</u>
• Een motief voortkomend uit eigenbelang: de angst voor sociale onrust die de eigen positie kan aantasten leidde tot initiatieven voor verbetering van de levensomstandigheden van arbeiders / het gevaar voor eigen gezondheid en veiligheid vanwege besmettelijke ziekten en brandgevaar leidde tot initiatieven om schonere en veiliger woningen te bouwen	<u>2</u>
Maximumscore 2	
16 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is: De grote steden werden directer geconfronteerd met de kwalijke gevolgen van de modernisering van de samenleving. Daardoor groeide het besef dat ook de overheid een rol diende te spelen in de bestrijding van die kwalijke gevolgen door bijvoorbeeld gegevens over de slechte woonsituatie te verzamelen.	
Maximumscore 4	
17 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is:	
• Volgens Schaepman worden in het kapitalisme arbeid en kapitaal tot elkaar hatende en bestrijdende machten gemaakt, terwijl naar Gods bedoeling arbeid en kapitaal samen moeten werken / broeders moeten zijn	<u>2</u>
• Volgens Schaepman is in het kapitalisme loon gedegradeerd tot een kostenpost, waarmee ook de arbeider is gedegradeerd van medewerker tot loonslaaf	<u>2</u>
Maximumscore 2	
18 ☐ Voorbeeld van een goed antwoord is: Aangezien de socialisten toen aanhangers waren van de idee van de klassenstrijd / de onoverbrugbare tegenstelling tussen kapitalisten en arbeiders, zullen zij het samenwerkingsideaal van kapitaal en arbeid, zoals dat in Schaepmans woorden naar voren komt, als een illusie beschouwd hebben.	
Maximumscore 3	
19 ☐ Uit het antwoord moet blijken:	
• dat uit de sceptische houding van de Scheveningers met de handen in de zij	<u>1</u>
• en uit de van weinig ervaring getuigende manier waarop de vrouwen het schip duwen, met hun achterwerk / met de parasol in de hand	<u>1</u>
• valt af te leiden dat de tekenaar vindt dat de doelstelling van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, namelijk het bevorderen van beroepsarbeid voor vrouwen, maar een moeizame aangelegenheid is	<u>1</u>

Antwoorden	Deel-scores
Maximumscore 4	
20 □ Voorbeelden van goede antwoorden zijn: Uit de bron blijkt dat (twee van de volgende):	
• er sprake was van verzuiling; na het oprichten van een neutrale vakvereniging worden er ook verzuilde vakverenigingen opgericht	<u>2</u>
• er sprake was van groei van vakbonden; het aantal leden van vakverenigingen neemt toe	<u>2</u>
• er sprake was van een groeiende organisatiegraad onder vrouwen / toenemende betrokkenheid van vrouwen bij vakverenigingen; er worden steeds meer vrouwen lid van de in de bron vermelde vakverenigingen / vrouwen gaan procentueel een groter deel uitmaken van het aantal leden van de vakverenigingen uit de bron	<u>2</u>
Maximumscore 4	
21 □ Voorbeeld van een goed antwoord is (drie van de volgende):	
• De prostituee wordt afgebeeld als een arm meisje met oude/afgetrapte schoenen	<u>1</u>
• Uit haar houding spreekt schaamte	<u>1</u>
• Op de stoel ligt als beloning voor haar diensten een bankbiljet	<u>1</u>
• Wat daar is neergelegd door een kapitalist/man uit de burgerij herkenbaar aan zijn hoge hoed	<u>1</u>
• Daaruit blijkt dat de schilderes duidelijk wil maken dat het meisje/de vrouw zich uit armoede tegen betaling prostitueert	<u>1</u>
Maximumscore 4	
22 □ Voorbeeld van een goede redenering is:	
• Door de stereotiepe weergave van de vette kapitalist die het belang van zijn kapitaal / geld boven het persoonlijke leed van zijn arbeidster (de arme moeder) stelt, geeft Hahn in één oogopslag aan waarom het draait in de (klassen)strijd van de socialisten en zullen vele arbeiders zich hierin herkennen en zich aansluiten bij de socialisten / de SDAP	<u>2</u>
• maar door deze ongenuanceerde weergave kan hij ook de gematigde (confessionele) arbeiders afschrikken	<u>2</u>
Maximumscore 4	
23 □ Voorbeeld van een goed antwoord is:	
A. Voor de socialisten geldt dat	
• enerzijds door de invoering van het algemeen (mannen)kiesrecht er een einde kwam aan de politieke achterstelling van de socialisten	<u>1</u>
• maar dat anderzijds de sociale kwestie nog niet opgelost was	<u>1</u>
B. Voor de rooms-katholieken geldt dat	
• enerzijds de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs aan het openbaar onderwijs een eind maakte aan de achterstelling van het rooms-katholiek onderwijs	<u>1</u>
• maar anderzijds hun maatschappelijke ongelijkheid niet opgeheven werd	<u>1</u>
Maximumscore 2	
24 □ Voorbeeld van een goed antwoord is:	
De economische vernieuwing en verschuiving leidde tot meer 'typisch vrouwelijke' beroepen, omdat	
• in de handel/commerciële dienstverlening meer en nieuwe functies en beroepen ontstonden, zoals typiste	<u>1</u>
• in de niet-commerciële dienstverlening meer vraag ontstond naar onderwijzeressen/ verpleegsters	<u>1</u>

Bronvermelding:

- 1: W. Wilmink, *De reis van Sint Brandaan*, Amsterdam 1994, pag. 141 en 143.
- 2: ontleend aan: J.B. Ross en M.M. McLaughlin, *The portable Medieval Reader*, New York 1968, pag. 483, 485–487.
- 3: D. Matthew, *Atlas van de Middeleeuwen*, Amsterdam/Brussel 1985, pag. 220.
- 4: P.D.A. Harvey, *Medieval maps*, London 1991, pag. 42.
- 5: ontleend aan: A. Maalouf, *Rovers, Christenhonden, Vrouwenschenners, de kruistochten in Arabische kronieken*, Utrecht/Antwerpen 1986, pag. 249–250; en: *Arab Historians of the crusades, selected and translated from the Arabic sources* by F. Gabrieli, translated from the Italian by E.J. Costello, London 1997, pag. 274–275.
- 6: ontleend aan: J.C. Boogman en C.A. Tamse (red.), *Emancipatie in Nederland: de ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw*, Den Haag 1978, pag. 179–180.
- 7: ontleend aan: H.J.A.M. Schaepman, *Rerum Novarum: rede over de jongste Encycliek van Z.H. Paus Leo XIII* in: *De sociale kwestie Rerum Novarum: een verkenning in verleden en toekomst*, Kampen 1991, pag. 62–63.
- 8: tekening van W. van Konijnenburg in de *Nederlandse Spectator* van 9 juli 1898, no. 28.
- 9: ontleend aan: F. de Haan, *Sekse op kantoor: over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860–1940*, Hilversum 1992, pag. 414–415.
- 10: A. Aarsbergen e.a., *Kroniek van Nederland*, Amsterdam 1987, pag. 793.
- 11: L. de Vries, *Het beste van Albert Hahn*, Amsterdam/Brussel 1984, pag. 51.

Einde